

Michał Wojciechowski

"Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana", Dariusz Kotecki, Warszawa 2006 : [recenzja]

Collectanea Theologica 77/3, 199-204

2007

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dzieło zatytułowane *The Bible and the Dead Sea Scrolls* zamykają znajdujące się w ostatnim tomie: obszerna *Bibliografia* (ss. 463-583), *Indeks autorów* (s. 585-600), *Indeks tematyczny* (s. 601-643), *Indeks źródeł biblijnych* (s. 645-684) oraz *Indeks źródeł pozabiblijnych* (s. 685-734).

Podsumowując, należy stwierdzić, że dzieło to, stanowiące swoistego rodzaju syntezę najnowszych wyników badań poświęconych zwojom znad Morza Martwego, ukazuje znaczenie pism qumrańskich. Niniejsze dzieło powinno zatem zainteresować nie tylko wąski krąg specjalistów zajmujących się zagadnieniami związanymi z Qumran, ale również biblistów, historyków i wszystkich tych, którzy pragną pogłębić swoją wiedzę na temat czasu i środowiska wystąpienia Jana Chrzciciela, działalności Jezusa i rozprzestrzeniania się Kościoła.

ks. Marek Parchem, Warszawa

Dariusz KOTECKI, *Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*, Rozprawy i Studia Biblijne 26, Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Warszawa 2006, ss. 539.

Książka ta jest rozprawą habilitacyjną, przedstawioną w styczniu 2007 r. na Wydziale Teologicznym UKSW. Autor, od 1999 r. wykładowca, a od 2005 r. prodziekan Wydziału Teologicznego UMK w Toruniu, poprzedził ją ponad 20 artykułami naukowymi i doktoratem na Gregorianum pt. *Con Gesu nella barca. Contributo allo studio del discepolato nel Vangelo secondo Marco* (1999, promotor K. Stock).

Obszerna książka składa się z wprowadzenia i dwóch głównych części, liczących odpowiednio dwa i cztery rozdziały, przy czym pierwsza część ma charakter ogólniejszy i wstępny (sytuacja Kościoła Apokalipsy), a druga szczegółowy (Duch Święty w zgromadzeniu liturgicznym). Tematy kolejnych rozdziałów są następujące. W części pierwszej – osadzenie Kościoła z Apokalipsy w historii oraz wymiar liturgiczny księgi. W części drugiej – rola Ducha Świętego w księdze (Ap 1, 45; 3, 1; 4, 5-6; 5, 6), działanie Ducha w zgromadzeniu liturgicznym (*en pneumatii* i pokrewne), Duch mówi do zgromadzenia (Ap 2-3; 14, 13; 22, 17), prorocstwo w zgromadzeniu (Ap 19, 10).

Zapoznanie się z treścią pozwala stwierdzić, że praca obejmuje więcej materiału, niż zapowiada tytuł. Przedstawia on bowiem główną tezę, nie sygnalizując obecnego w książce dokładnego omówienia zagadnień składowych, a w szczególności kwestii sytuacji Kościoła w Apokalipsie, charakteru liturgicznego całej księgi oraz jej pneumatologii w ogóle. Tytuł *Duch Święty, liturgia i Kościół w Apokalipsie św. Jana* byłby może nieco za szeroki, ale lepiej by odzwiercał ten szerszy zamysł.

Notabene przy wybranej przez autora koncepcji tytułu lepiej byłoby napisać: *Duch Święty w Kościele jako zgromadzeniu liturgicznym w świetle Apokalipsy św. Jana*. Przy obecnym brzmieniu można odnieść wrażenie, że chodzi o partykularne zgromadzenia liturgiczne, gdy w Apokalipsie Kościół jest w ogóle pojmowany liturgicznie, co rozprawa słusznie podkreśla.

W związku z tą kwestią od razu zaznaczę, że rozdział I pierwszej części rozprawy (*Historyczne „siedlisko życiowe” Kościoła w Apokalipsie*) wydaje mi się zbędny. Wprowadza on wiadomości wprowadzające, w monografii niekonieczne i nie wiążące się bezpośrednio z treścią rozprawy. Odnosząc, że są one opracowane należycie, ale gatunkowo pasowałyby lepiej do książki o Apokalipsie w ogóle. Część można by przedstawić w formie artykułów (problem prześladowań za Domicjana, nikolaici). Dlatego nie odnoszę się do tego rozdziału szerzej.

Podobne uwagi można by odnieść do fragmentów rozdziałów następnych. Autor omawia niekiedy kwestie, które jedynie sąsiadują z tematem badanym, całą perypetię zamiast fragmentu. Elementy komentarza można by ograniczyć. Z drugiej strony, dzięki obszernemu potraktowaniu tematu, prawie nie ma luk – może poza pominięciem kapłaństwa w rozdziale o liturgii.

Układ pracy byłby zatem klarowniejszy, gdyby, usunąwszy pierwszy rozdział, za część pierwszą wziąć rozdziały o liturgii i o Duchu Świętym w Apokalipsie, a za drugą trzy rozdziały o ich wspólnym mianowniku, czyli o formach obecności Ducha Świętego w Kościele jako zgromadzeniu liturgicznym („w Duchu”; mowa od Ducha; prorocy).

Takie są bowiem główne tezy książki: 1. znaczne nasycenie Apokalipsy nastawieniem i językiem liturgicznym; 2. obecność w niej mało zauważanej pneumatologii (wzmianki o siedmiu duchach i pokrewne odnoszą się do Ducha Świętego); 3. *en pneumatii* itd. wskazuje na Ducha prorocstwa i ma wymiar wspólnotowy; 4. Duch Święty przemawia do Kościoła, 5. zgromadzeniu liturgicznemu towarzyszy prorokowanie.

Stawiając powyższe tezy, autor połączył umiejętności metodyczne z zakresu egzegezy ze sztuką uogólnienia teologiczno-biblijnego. Analizy filologiczne i literackie są dokładne, tło Apokalipsy w postaci tekstów Starego Testamentu i języka epoki wykorzystano wyczerpująco, autor panuje nad mnogością hipotez egzegetycznych. Szkoda tylko, że zbyt szkieletowo przedstawił swój zamysł metodyczny we wprowadzeniu.

Książka jest dobra i interesująca, choć zbyt rozbudowana. Autor dokonał w niej niemałej sztuki, dodając coś nowego do analiz tysiącokrotnie przebadanej księgi biblijnej. Znalazł do niej oryginalny klucz, a mianowicie nie dość zauważaną pneumatologię i jej powiązanie z rzeczywistością Kościoła, widzianego w sytuacji kultu, w aspekcie liturgicznym.

Aprobując ogólnie treść rozprawy, muszę jednak zaznaczyć, że hipotezy autora mogą budzić zastrzeżenia, które sugerowałyby większą ostrożność i pewne modyfikacje. I tak, stwierdza on, że stosuje zasadniczo metodę synchroniczną, nie wchodząc w hipotezy historyczno-redakcyjne, gdyż interesuje go teologia księgi w postaci ostatecznej. Jest to dozwolone, ale należało przynajmniej uwzględnić odmiennność Ap 1-3 na tle całości, odmiennność i historyczną, i teologiczną.

Autor stara się podbudować swe tezy ściśle egzegetycznie, wydobywając myśli o Duchu Świętym w kontekście liturgicznym z każdego tekstu z osobna. Wydaje mi się jednak, że faktycznie jego myślenie jest po części teologiczno-biblijne, to znaczy inspiruje się pneumatologią Nowego Testamentu jako całości i szuka jej odpowiednika w Apokalipsie. Z tym spojrzeniem łączy się ryzyko wczytania do Apokalipsy pneumatologii wobec niej zewnętrznej, do czego byli skłonni, jak się wydaje, Ojcowie Kościoła.

Należało te problemy bardziej podkreślić. Autor może się tu obronić, jako że gdy powstawała Apokalipsa, chrześcijanie już kojarzyli słowo *pneuma* właśnie z Duchem Świętym, nawet jeśli nie był on wymieniony wprost. Duch Święty zaś był *par excellence* tym, który działa we wspólnocie Kościoła. Taki argument „z odbiorcy” pojawia się w pracy, ale nieco pobocznie (s. 334nn.), choć jest kluczowy dla całości, wymagałby zatem wyodrębnienia i rozwinięcia.

W związku z tym, choć tezy postawione w książce uważam za zasadniczo słuszne, nie we wszystkim mają one pełne oparcie w analizie szczegółowej. Duch Boży jest istotnym czynnikiem teologii Apokalipsy, ale po części pojmuje go ona jako siłę i działanie Boże, w stylu Starego Testamentu (np. jako duch życia, s. 355nn.), choćby z aluzją trynitarną. Pneumatologia Apokalipsy jest bogata, ale czy rzeczywiście dojrzała (s. 496)?

W szczególności *en pneumatē* tylko pośrednio odnosi się do rzeczywistości Kościoła: w pierwszej kolejności należy ten zwrot odnieść do natchnienia prorockiego, związanego w judaizmie z Duchem Bożym, a ewentualnie w drugim etapie, przez wnioskowanie, do Ducha Świętego. *Pneumatikos* może oznaczać „przenośnie”. Dlatego egzegeza i interpretacja z rozdziału II części drugiej wydaje mi się naciągana, w odróżnieniu od generalnie słusznego rozdziału poprzedniego o pneumatologii i bardzo trafnych dwóch następnych (o Duchu, który mówi, i o prorocztwie). Zobaczmy np. s. 328, gdzie z czterech podanych tekstów tylko jeden (19,10) dotyczy tematu. Lepiej broni się tutaj jedynie punkt o dwóch świadkach jako prorokach, choć go trochę przeładowano kwestiami pobocznymi.

Zachodzi tu jeszcze problem ogólniejszy. Autor skupił uwagę na tym, że Apokalipsa mówi o Duchu Świętym, jak też na tym, że łączy go z Kościołem jako zgromadzeniem liturgicznym. Jest to słuszne i odkrywcze, ale można było powiedzieć więcej o tym, jak Apokalipsa to czyni. Otóż nieobecność słowa „Święty” i częste

pisanie *pneuma* bez rodzajnika wskazuje, że Apokalipsa nie akcentuje Ducha Bożego jako Osoby. Ścisłej biorąc, mniej zwraca uwagę na tę kategorię, a prezentuje Ducha Świętego w jego działaniu, roli i funkcji.

Dynamiczne i funkcyjne postrzeganie obecności Boga charakteryzuje teologię biblijną w ogóle – w odróżnieniu od bardziej ontycznego i esencjalnego spojrzenia filozofii i teologii zhellenizowanej. W szczególny sposób dotyczy to postrzegania Ducha Świętego w Nowym Testamencie, gdyż jest on tam przedstawiany od strony swego działania i roli, a nie jako ten, kto istnieje i ma pewne cechy. Jeszcze bardziej dotyczy to Apokalipsy. Duch Święty jest w niej naprawdę Duchem-wiatrem (*ruah, pneuma*), płonąca Bożą dynamiką, Chrystusowym spojrzeniem, natchnieniem proroka i wspólnoty, rzeką wody życia – a nie „hipostazą”...

Przejdźmy teraz do źródeł pracy. Egzegeza oparta jest na krytycznym tekście greckim, stale przytaczanym wraz z tłumaczeniem. Bibliografia rozprawy liczy ok. 600 pozycji podzielonych na działy. Wraz z przypisami dowodzi ona wystarczającego uwzględnienia z literaturą przedmiotu. Prezentuje też należycie piśmiennictwo polskie. Ponieważ o Apokalipsie napisano wyjątkowo dużo, zgromadzenie pełnej bibliografii do jakiegokolwiek jej zagadnienia nie jest możliwe, trzeba dokonywać selekcji. Pod adresem autora miałbym jednak w tych kwestiach parę uwag.

Pewne prace o charakterze ogólnym czy pomocniczym, nie cytowane w przypisach, można było pominąć. Z drugiej strony, zasób uwzględnionej literatury powinien być miejscami szerszy. Należało dokładniej szukać, ale więcej selekcjonować.

Autor wspomina o tym, że Ojcowie Kościoła odnosili wiele wzmianek Apokalipsy do Ducha Świętego. Jest to jednak wiadomość z drugiej ręki. W bibliografii figurują tylko dwa (z kilkunastu) komentarze starożytne, a w dodatku nie w najnowszych wydaniach krytycznych.

Tymczasem kwestia zasługiwała na szersze opracowanie. Cytaty patrystyczne przydałyby się jako potwierdzenie istotnej tezy rozprawy, że *gros* wzmianek o *pneuma* dotyczy Ducha Świętego. Niestety, bibliści katolicycy zostawiają komentarze patrystyczne patrologom (nie winię tu specjalnie autora, tak robimy prawie wszyscy). Ponadto warto było podkreślić, że teologia liturgii w prawosławiu nawiązuje do liturgii niebiańskiej w Apokalipsie. (Nasuwa się tu uwaga, że rozprawa, choć jest owocem egzegezy zachodniej, dobrze by współbrzmiała z teologią wschodnią; ma więc walor ekumeniczny.)

Dość znamienity jest brak w spisie dwóch nowszych komentarzy związanych z tymi kwestiami: książki J. Kovacs i Ch. Rowlanda (2004) poświęconej recepcji Apokalipsy, oraz kompilacji cytatów patrystycznych z serii „Ancient Christian Commentary on Scripture” (red. W. C. Weinrich, 2005). Autor zapewne nie zdążył do nich dotrzeć przed ukończeniem pisania, a szkoda. Brakuje też nowego polskiego komentarza praktycznego (P. Ostański, 2005). Pozycje te były dostępne

na rok przed publikacją książki. Ponadto nie ma *Social-Science Commentary...* (Pilch, Malina, 2000). Należało uwzględnić tom *Neuer Wettstein*, zbioru tekstów greckich i rzymskich paralelnych do Nowego Testamentu, dotyczący m.in. Ap (II/2, 1996, s. 1455-1669).

Do literatury na temat liturgicznego charakteru księgi dodałbym sporo pozycji: P. A. Nogueira de S., *Celestial Worship and Ecstatic-Visionary Experience*, JSNT 25 (2002) 2, 165-184; M. M. Thomson, *Worship in the Book of Revelation*, Ex Auditu 8 (1992), 45-54; B. Trone, *Worship in the Book of Revelation. A Present and Future Reality*, Evangelical Journal 20 (2002), 72-86; T. C. Voortman, J. A. du Rand, *The Worship of God and the Lamb. Exploring the Liturgical Setting of the Apocalypse of John*, Ekklesiastikos Pharos 80 (1998) 1, 56-67; S. Voorwinde, *Worship – The Key to the Book of Revelation*, Vox Reformata 63 (1998), 3-35; M. Cowan, *New World, New Temple, New Worship. The Book of Revelation in the Theology and Practice of Christian Worship – Part I*, Churchman 119 (2005) 4, 297-312; G. Schimanowski, *Die himmlische Liturgie in der Apokalypse des Johannes. Die frühjüdischen Traditionen in Offenbarung 4-5 unter Einschluss der Hekhalotliteratur*, WUNT II/154, Tübingen 2002; P. Vassiliadis, *Apocalypse and Liturgy*, Saint Vladimir Theological Quarterly 41 (1997) 2-3, 95-112; E. Cothenet, *Liturgie céleste et liturgie de l'Église d'après l'Apocalypse*, Esprit et Vie 24 (1997), 529-535.

Do tematu pneumatologii: K. de Smidt, *Hermeneutical Perspectives on the Spirit in the Book of Revelation*, Journal of Pentecostal Theology 14 (1999), 27-47; F. Beisser, *Trinitätsaussagungen in der Offenbarung des Johannes*, w: *Studien zur Johannesoffenbarung...*, Fs. O. Böcher, 2005, 120-135; F. Hahn, *Das Geistverständnis in der Johannesoffenbarung*, Fs. O. Böcher; W. W. Whidden, *Trinitarian Evidences in the Apocalypse*, JATS 11 (2000) 1-2, 248-260; M. Mazzeo, *Il volto trinitario di Dio nel libro nell'Apocalisse*, Milano 1999.

Do poszczególnych perykop przebadanych dokładniej: J. Knight, *The Enthroned Christ of Revelation 5: 6 and the Development of Christian Theology*, w: S. Moyses (red.), *Studies in the Book of Revelation*, Edinburgh-New York 2001, 43-50; F. Bovon, *John's Self-Presentation in Revelation 1: 9-10*, CBQ 62 (2000) 4, 693-700; E. Schweizer, *Die sieben Geister in der Apokalypse*, EvT 11 (1951-52), 502-512; E. F. Sharpe, „*I Was in the Spirit on the Lord's Day*”. *Reflections on Ecstatic Religion in the New Testament*, Prudentia. Supplement 17 (1985), 119-131; J.-P. Ruiz, *The Politics of Praise. A Reading of Revelation 19: 10*, SBL 1997 Seminar Papers, Atlanta 1997, 259-272; B. W. Longenecker, *Revelation 19 10. One Verse in Search of an Author*, ZNW 91 (2000) 3-4, 230-237; R. Trevijano Etcheverria, *El discurso profético de este libro (Apoc 22,7.10.18-19)*, Salmanticensis 29 (1982), 283-308.

Jeśli chodzi o usterki, to na s. 508 przeoczono, że komentarz Lohsego istnieje po polsku; tak samo Bacchiocchi ze s. 512. Komentarz Müllera lepiej byłoby za-

cytować w dużo obszerniejszym wydaniu z 1995, ulepszone wydanie ma też komentarz Prigenta (cytowany tylko po włosku). Tłumaczenia powinny być notabene opatrzone informacją o wydaniach oryginalnych. W opisach bibliograficznych występują pomniejsze błędy, stosunkowo liczne (np. nazwisko Yabro ma stałe postać Yabro; zacytowane na s. 504 dzieło Lightfoota pochodzi z XVIII w., a 1959 to data reprintu; dwa komentarze Brütscha na s. 507 to jedno dzieło w dwóch językach).

Przypisy występują w odpowiedniej liczbie i są zredagowane poprawnie. Pomyłki czy drobne błędy rzeczowe są w rozprawie rzadkością, choć występują: np. na s. 36 satyryk Marcellis i grecki retor Dio Chryzostom zostali zaliczeni do historyków rzymskich. Język rozprawy jest dobry i zrozumiały. Tylko sporadycznie trafiają się niezręczności stylistyczne. Dość liczne są natomiast drobne błędy literowe.

Powyższe uwagi krytyczne – w kwestii tytułu i zasięgu rozprawy, pewnych tez, doboru bibliografii oraz usterek formalnych – nie podważają zdecydowanie pozytywnej oceny całości. Książka ks. Koteckiego stanowi cenny wkład w studia nad Apokalipsą św. Jana, i to nie tylko na gruncie polskim. Jest to dzieło wartościowe, które zarazem zaprasza do dalszej dyskusji.

Michał Wojciechowski, Olsztyn

Ks. Roman BOGACZ, *Dzieło zbawienia w ludzkiej krwi Jezusa według Listu do Hebrajczyków*, List do Hebrajczyków 3, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, Kraków 2007, ss. 301.

Ks. dr Roman B o g a c z (ur. 1963) jest kapłanem archidiecezji krakowskiej. Po ukończeniu studiów w Wyższym Arcybiskupim Seminarium Duchownym w Krakowie otrzymał święcenia kapłańskie i uzyskał tytuł magistra teologii w Papieskiej Akademii Teologicznej (1988) na podstawie pracy *Ks. prof. Józef Archutowski. Przegląd dorobku naukowego*, napisanej pod kierunkiem ks. dr. hab. Tomasza Jelonia. Pod koniec okresu pracy duszpasterskiej w Żywcu Zabłociu i w Krakowie (1988-1991) rozpoczął studia licencjacko-doktoranckie na Wydziale Teologicznym PAT, zaś w latach 1991-1994 był sekretarzem tegoż Wydziału i Rady Wydziału. W 1993 r. uzyskał stopień licencjata teologii na podstawie pracy *Struktura literacka Listu do Hebrajczyków. Studium krytyczno-analityczne*. W drugim semestrze roku akad. 1993/1994 rozpoczął wykłady z archeologii biblijnej i pism Nowego Testamentu w Wyższym Seminarium Duchownym Ojców Kapucynów w Krakowie, a od początku roku akad. 1994/1995, został zatrudniony na stanowisku asystenta przy Katedrze Teologii i Informatyki Biblijnej WT PAT. W 1995 r., po powrocie